

ALTIN ORDA HANLIĞI ZAMANINDA KARADENİZ'İN KAFKASYA SAHİLLERİNDE CENOVALI TÛCCARLAR, KOLONİLERİ VE TİCARİ YAŞAM

GENOESE MERCHANTS, THEIR COLONIES AND TRADE LIFE IN BLACKSEA
SEASHORE OF THE CAUCASIA IN THE TIME OF THE GOLDEN HORDE

Altay Tayfun ÖZCAN*

Öz

1230'ların sonunda artık tamamıyla Moğol idaresi altına girmiş olan Kafkasya, daha önceki yüzyıllardan çok farklı bir geleceğin eşliğindeydi. Zira Moğol egemenliği ile Kafkasya tarihinde ilk defa kuzey ve güney parçaları tek bir ulusun, Moğolların egemenliğine giriyordu. Bu egemenlik son yıllarda ortaya konan incelemeler ve tezlerle epey tetkik edilmiş durumdadır. Ancak Kafkasya'nın Moğol egemenliği altındaki ekonomik durumu henüz yeterli seviyede incelenmemiştir. Oysaki Kafkasya, Moğol idaresiyle birlikte, büyük bir değişimden geçmiştir. Artık Kafkasya bu yeni dönemle uluslararası ticaret yollarına açılmış ve uluslar arası ticaret yollarına eklenmiş bir coğrafya kimliğine büründü. Bu ticaretin yaratıcısı kuşkusuz ki Moğollardı. Ancak bir de bu ticaretin lokomotifleri olan İtalyan tüccarlar vardı. Suğdak ve Kefe gibi kentleri merkez edinen Venedik ve Cenevizli tüccarlar buradan hareketle Karadeniz sahillerindeki şehir ve limanlarda yoğun bir ticari faaliyet içerisine girmişlerdir. Bu alanlardan birisi de Matrica, Sevastopolis, Coppa ve daha pek çok irili ufaklı limanın yer aldığı Karadeniz'in Kafkas sahilleriydi.

Bu çalışmada bu alanlardan Karadeniz'in doğu sahillerindeki Kafkasya şehir ve limanlarındaki Ceneviz tüccarlarının faaliyetleri üzerinde durularak bu konuda genel bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Cenova, Venedik, Moğollar, ticaret

Abstract

Caucasia which has been completely commanded under Mongolia through the end of 1230's, was on the verge of a very different future than previous centuries. Yet for the first time in Caucasian history with Mongolian sovereignty, northern and southern lands were merging into the domination of a sole nation, Mongolia. This sovereignty has been sifted through academic dissertations and examinations which has been manifested in recent years. However economic situation of the Caucasus under Mongol rule has not been adequately studied yet. But, Caucasia had undergone a great change with the Mongol rule. From this time, Caucasia play the role of a geography which has been opened to international markets and connected to international trade routes. The creator of this trade has undoubtedly been the Mongols. And also, there has been Italians who are the play the part of the locomotive of this trade traffic. Venetian and Genoese merchants who based cities such as Sudak and Caffa started their commercial activities in the cities and the harbors on the Black Sea coast. One of the area

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kütahya / Türkiye, altaytayfun.ozcan@dpu.edu.tr

where Genoese traders are active was Caucasian branches of the Black Sea where Matrega, Sevastopolis, Coppa and many other large and small ports are located.

In this study, it will focus on the activities of Genoese merchants in the Caucasus cities and harbors on the eastern shores of the Black Sea, also will try to draw a general framework in this regard.

Keywords: Caucasia, Genoa, Venice, Mongols, trade

Giriş

XIII. yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyindeki bozkır iki gücün yükselişine sahne olmuştu. Bunlardan birisi, 1236 ile 1240 arasında İtil Irmağı ile Dnyeper arasında bulunan toprakları egemenlikleri altına almış olan Moğollar, diğeri ise 1261 ve 1268'de Bizans İmparatorluğu ile imzaladıkları anlaşmalarla Karadeniz'de büyük ticarî haklar elde etmiş olan İtalyanlar, daha doğrusu Ceneviz ve Venedik tüccarlarıydı.¹ Aslında Venedikliler, anlaşma yapmakta geç kalmış olsalar da bundan birkaç yıl önce Constantinopolis'teki Latin idaresi 1261'de çökene kadar bu idarenin sağladığı nimetlerden faydalanmak suretiyle rakiplerinden önce Karadeniz'de faaliyetlerini epey ileri noktalara taşımışlardı. Hatta Venedikli akıllı ve girişken bir aile olan Pololar Moğolların gelişiyle bölgedeki şartların değiştiğini fark ederek Altın Orda Hanı Berke'nin huzuruna çıkmak üzere İtil boylarına gitmek gibi meşakkatli bir işe de teşebbüs etmişlerdi. 1258 ile 1261 arasındaki bir tarihte gerçekleşen bu temas Polo ailesi için olumlu netice vermiş ve böylelikle Çin'e kadar uzanan yol onların önüne açılmış oldu.² Cenevizlilerin bu ortamdan yararlandıklarına işaret eden bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte onlar, 1266'da Mengü Timur'un tahta çıkışından hemen sonraki uygun anı kaçırmayarak yeni hanı tebrik edip de 1266 ile 1268 arasındaki bir tarihte Kefe'ye yerleşme izni ile diğer ticaret imtiyazlarını kapınca³ rakipleri Venediklilere karşı Karadeniz'in kuzeyinde, bir daha yitirmeyecekleri bir üstünlük

1 Cenevizliler Nif Anlaşması'ndan önce de Karadeniz'de varlık gösteriyorlardı. Nitekim 1178'de imzalanan anlaşma onlara bu bölgede ticaret hakkı vermişti. Bk. F. E. de la Primaudae, *Etudes sur le Commerce au Moyen Age Histoire du Commerce de la Mer Noire et les Colonies Genoises de la Krimee*, Paris 1848, s. 330. Ancak bu hak onlara satın aldıkları malları Akdeniz'e çıkarmak imkânı sağlamıyor, sadece Constantinopolis'e indirme olanağı tanıyordu. Bu hali ile Cenevizliler, adeta bir Bizans gölü vaziyetindeki Karadeniz'de bir taşeron tüccar gibiydiler. Fakat Nif Anlaşması ile durum değişmiş, Cenevizliler satın aldıkları malları Akdeniz'e aktarmak imtiyazını elde etmişlerdir. Karadeniz'de İtalyan kent devletleri varlığının ilk ortaya çıkışı gelişiminin ilk evresine dair bk. I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*, (Unpublished PhD Thesis), History and Civilization of the European University Institute, Florence 2015, s. 74-82; D. Jacoby, "Marco Polo, His Close Relatives and His Travel Account: Some New Insights", *Mediterranean Historical Review*, Vol. 21/2, (2006), s. 196; T. Beradze, "Genuevskaya Torgovaya Faktoriya v Sevastopole-Tshomi/Tshumi", *Oçerki iz Istorii Gruzii Abhaziya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, İzdatel'stvo İntelekti, Tbilisi 2009, s. 194.

2 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, C I, çev. I. Ergüden, C II, çev. Z. Z. İlgelen, İthaki Yayınları, İstanbul 2003, s. 48.

3 Kefe'deki Ceneviz kolonisinin tam olarak ne zaman kurulduğu ile ilgili farklı görüşler olsa da bilim adamlarının önemli bir kısmı bunun 1266'yı takip eden birkaç yıl içerisinde gerçekleştiği hususunda görüş bildirmişlerdir. Kefe'deki Ceneviz kolonisinin kurulmasının gelişimi ve tarihi ile bu ve benzeri görüşler için bk. E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze v XIII i XV vv.", *İstoriçeskiy Zapiski*, Tom 3, (1938), s. 75; Yu. A. Uzlov, "K Voprosu ob İtal'yanskoy Kolonizatsii Severnogo Priçernomor'ya (XIII-XV)", *Historical Sciences*, Vol. 11, (2017), s. 35; M. Balard, *La Romanie Genoise (XIIIe debut XVIe siecle)*, Vol. I, Genova 1978, s. 115-116; S. G. Boçarov, "İstoriçeskiy Geografıya Krımskih Territoriy Genuevskoy Gazarii", *Genuevskaya Gazariya i Zolotaya Orda*, Tom 2, Pod Redaktsiyey S. G. Boçarova i A. G. Sitdikova, Kazan 2019, s. 773-774; S. G. Boçarov ve A. G. Sitdikov, "Vzaimootnoşeniya Mongol'skogo Gosudarstva i Genuevskoy Respubliki v XIII-XIV vv.", *Drevniye Kul'turi Severnogo Kitaya, Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*,

sağladılar. Böylelikle 1260'ların ikinci yarısı ile birlikte Cenevizliler, Akdeniz'de Venediklilere kapırdığı üstünlüğü Deşt-i Kıpçak'ta eline geçirmiş oldu. Bir açıdan bakıldığında, Karadeniz Cenevizlilerin Akdeniz'i hâline geliyordu.⁴

Cenevizliler ve Venedikliler Karadeniz'in farklı farklı limanlarına konuşlanmakla büyük bir kaynağa sahip oluyorlardı. Ancak bu en başta Moğolların yarattığı atmosfere bağlı bir gelişmeydi. Bu atmosfer, tarih literatüründe *Pax Mongolica*, yani *Moğol barışı* yahut *Moğol uyumu* şeklinde çevirebileceğimiz bir kavramla ifade edilen yeni bir dönem başlattı. J. Abu-Lughod'un analiz ettiği üzere⁵, dünya tarihinde ilk kez bilinen dünyanın tamamı işte bu yeni dönem ile, yani *Pax Mongolica* ile ticari bütünleşme dönemi içerisine girmiş ve dünya bir Ortaçağ globalizmine adım atmıştı. İtalyan tüccarlar bu yeni dönemin sağladığı imkânlarla Karadeniz'deki kolonileri vasıtasıyla Tebriz yahut Saray kenti üzerinden Türkistan'a ulaşıyorlar ve Ürgenç'e gelen Çin mallarını almakla yetinmeyenler Ts'uan-choudaki *fondacolar*da yani tüccarlara tahsis edilmiş mekânlarda kalma imkânlarına sahip oldukları Çin'e gidip ipeği doğrudan üretim merkezlerinden satın alıp yaklaşık 350 günlük bir yolculuğun ardından Kefe'ye dönüyorlardı.⁶ Diğer taraftan İtalyan tüccarlar sadece bu hat üzerinde değil, İmparatorluk egemenliğindeki toprakların tamamında etkinlik kurmuşlardı. Bu alanlardan birisi de 100 kadar koloninin yer aldığı Kafkasya'nın Karadeniz sahilleriydi.⁷

Tom II, Beijing 2015, s. 693-694.

- 4 Ancak bu, Venediklilerin Karadeniz'den silindikleri manasına gelmez. Tam tersine Venedikliler Karadeniz'deki varlık mücadelelerinden asla vazgeçemediler. Hatta Cenevizlilerle Altın Orda Hanlığı arasında yaşanan kimi sorunlarda, bu kapışmanın bölgedeki durumlarını da kötü etkileyebileceğini varsayarak Ceneviz'in yanında olmuştuk ve etkin bir güç olduklarını göstermişlerdir. Neticede onca hadiseden sonra Venedikliler azimlerinin ödülünü 1332'de Özbek Han'ın Tana'ya yerleşmelerini de içeren bir dizi imtiyaz tanınması ile aldılar. Söz konusu gelişmelerle ilgili olarak bk. E. Kılıç, *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 36. Özbek Han'ın verdiği imtiyaz ile ilgili olarak bk. *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive Acta et Diplomata res Venetes Graecas Levantis Illustrantia 1300-1350*, Venetiis 1880, s. 243-344. Metnin Türkçe çevirisi için bk. "Özbek Han'ın Azak'taki Venedikli Tüccarlara Verdiği Yarlık (9 Ekim 1332)", *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, çev. A. M. Özyetgin - İ. Kemalöglü, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 92-93; E. Kılıç, *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi*, s. 638-639. Yarlık ile ilgili olarak ayrıca bk. A. P. Grigor'yev - V. P. Grigor'yev, *Kollektsiya Zolotoordinskih Dokumentov XIV veka iz Venetsii, İzdatel'stvo S. Petersburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 2002*, s. 5-33. Karadeniz'de Venedik varlığı ile ilgili geniş bir literatür vardır. Ancak bu konuda şu incelemeler temel taşı niteliğindedir: S. P. Karpov, *Putyami Srednevekovih Morehodov, Černomorskaya Navigatsiya Venetsianskoy Respubliki v XIII-XV vv.*, Moskva 1994; S. P. Karpov, *İtal'yanskiye Morskiye Respubliki i Yujnoye Priçernomor'e v XIII-XV vv.: Problemi Torgovli, İzdatel'stvo MGU, Moskva 1990*.
- 5 J. L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony The World System A.D. 1250-1350*, Oxford University Press, New York 1989.
- 6 İtalyan tüccarların Moğol İmparatorluğu egemenliğindeki topraklar üzerinde yaptıkları ticarete kullandıkları rota ve imkânları ile ilgili olarak bk. Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge 1936, s. 21. Ayrıca bk. H. Kim, "The Unity of the Mongol Empire and Continental Exchanges over Eurasia", *Journal of Central Eurasian Studies*, Vol. I, (2009), s. 26; R. S. Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents", *The Journal of Economic History*, Vol. 3/2, (1943), s. 172/27. dipnot. Yuan shîde ise bir atının Pekin'den Saray'a 200 günde gideceği ifade edilir ki Pegolotti'nin kervanların ulaşım süresini 350 gün olarak ifade etmesine bakıldığında makul bir süredir. Bk. Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, s. 21. Ayrıca bk. H. Kim, "The Unity of the Mongol Empire and Continental Exchanges over Eurasia", s. 25.
- 7 Bu bölgedeki koloni sayısı ile ilgili olarak bk. *Assays from the History of Georgia Abkhazia*, ed. J. Gamakharia, T. Beradze, T. Gvantseladze, Ministry of Education and Culture of Abkhazia, Tbilisi 2011, s. 164.

1. Pax Mongolica'nın En Ücra Limanları: Kafkasya Sahillerindeki Ceneviz Kolonileri

Karadeniz'in doğu sahillerinin en kuzeyindeki Ceneviz kolonisi Azak körfezinin doğu ağzındaki Matrica idi. Cenevizlilerin burada ticarî faaliyetler yürüttüklerine işaret eden ilk belge 1386'ya aitse de muhtemelen Kefe ile eş zamanlı veya bundan kısa bir süre sonra burada etkin hâle gelmişlerdi.⁸ Rubruklu Willem'in bildirdiğine göre Matrica, Don Irmağı'na giremeyen gemilerin yanaştığı bir limandı ve çevre bölgelerden mal almak isteyen tüccarlar tarafından bir merkez olarak kullanılıyordu. Hatta ifadeleri, Matrica'nın –henüz Kefe'nin Cenevizliler tarafından kurulmadığı yıllarda– Kırım'daki Suğdak'tan sonra Karadeniz'in kuzeyindeki en önemli ikinci merkez olduğuna yöneliktir.⁹ Ancak ilerleyen dönemlere ait bilgiler, Matrica'nın sadece bir ihraç noktası değil, aynı zamanda bir pazar yeri ve bir üretim merkezi olduğuna yöneliktir. Nitekim bu kayıtlarda Matrica; kürk, deri, kök boya, yün, çuval bezi, pamuklular, safran ve balmumu gibi mamulleriyle ön plana çıkıyor ve aynı zamanda Kafkasya dağlarından çıkarılan gümüşün ihraç limanı olarak kendisini gösteriyordu.¹⁰ Diğer taraftan Matrica'nın önemi sadece bununla sınırlı değildi. Kent, aynı zamanda Kırım'ın hemen karşısında bulunmakla Kırım ile İtil ve ötesindeki bölgeleri birbirine bağlayan son derece önemli bir nokta özelliği taşıyordu. Şüphesiz bu özelliği kentin zaman içerisinde daha da serpilmesinin ana nedenlerinden birisiydi.¹¹

Cenevizlilerin Karadeniz'in doğusundaki bir diğer kolonisi ise Kuban Irmağı ağzındaki Coppa idi. Kentten bahsettiği satırlarında Francesco Balducci Pegolotti Copp'a'nın kötü bir limana sahip olduğundan söz eder.¹² Bu husus, Cenova gibi denizci bir güç için olumsuz olsa da kentin iç bölgelerle güçlü bağı bu eksikliğini perdeleyerek şehri Cenova'nın en gözde kolonilerinden birisi haline getirmiştir. Nitekim Coppa, kurutulmuş balık, havyar, tahıl, bal, safran, kereste, şarap, pirinç, ham ve işlenmiş pamuk, kıyafet, sabun, tütsü ve çeşitli baharatlar ile kılıç gibi aletlerin ticaretinin yapılmasıyla öne çıkan bir kent olmasının yanında yakınındaki gümüş madeniyle dikkat çekiyordu. Kent ayrıca bölgenin en önemli köle pazarlarından birisi olmakla da meşhurdur. Ancak buradaki köle satışı ile ilgili kayıtların iyi bir şekilde tutulmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Copp'a'da

8 Macar misyoner Julian'ın 1230'ların başında bu kente geldiği sıradaki gözlemlerini aktaran Dominiken din adamı Riccardo'nun kayıtları sanki Julian'dan önce buraya ulaşan hiçbir Batılı yokmuş gibi bir hava verir. Bk. H. Von Dörrie, "Drei Texte Geschichte der Ungarn und Mongolen", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, No. 6, (1956), s. 153. Bu kayıt, bundan önceki bir tarihte buraya ne Cenevizlilerin ne de daha başka bir İtalyan tüccar grubunun uğramadığını göstermesi bakımından önemlidir. Durumun 1250'lerde de değişmemiş olduğunu Rubruklu Willem'in eserinden öğreniyoruz. Nitekim o, Matricadan bahsederken "Constantinopolis'ten gelen tüccarlar'dan bahsetmesine karşın İtalyanlara yönelik bir ifade kullanmaz. Bk. Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Z. Kılıç, Kitap Yayınları, İstanbul 2010, s. 80. Ancak kentin önemli bir ticaret merkezi olmasını hesaba katacak olursak, Cenevizli tüccarların Kefe'de üslenmelerinden sonra Matrica'ya kayıtsız kalmaları pek de makul görünmemektedir. Daha önce bu meseleyi sorgulayan I. A. Khvalkov da Cenevizlilerin Matricadaki faaliyetlerinin XIII. yüzyılda başladığını belirtmiştir. Bk. I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 141. Biz de onun bu görüşüne iştirak ediyoruz.

9 Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s. 78-80.

10 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s. 79-80.

11 Matrica'nın stratejik konumu ile ilgili olarak bk. I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 142; A. G. Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennum Solntsem, Kafa v Mirovoy Torgovle XIII-XV Vekov, Aleteyya İzdatel'stvo, Sankt-Peterburg 2018*, s. 141, 190.

12 Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, s. 54.

Nisan ayının sonunda kurulup 15 Mayıs'a kadar açık kalan fuar, hem yakın çevreden hem de uzak diyarlardan, Türk, Ermeni, Grek ve sair tüccarları buraya çekiyordu. Fuar alanında dükkân kiralayan bu tüccarlar, fuar boyunca kolonide kalarak mallarını pazarlıyor ve satın aldıkları ürünlerle memleketlerine dönüyorlardı. Kentin tüm bu potansiyeline bakıldığında şehre bir süre sonra bir konsolosun atanması hiç de şaşırtıcı değildir.¹³

Kuban'ın ağzında Coppa'nın hemen yakınında bir diğer Ceneviz kolonisi daha bulunuyordu. Mapa veya Anapa adıyla geçen bu koloni çok geç bir tarihte XIV. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Ancak herhalde burası Coppa'nın gölgesinde kalmış olmasından ötürü kaynaklarda sadece ismi geçen, etkinliği hakkında bilgi bulunmayan bir liman durumuna düşmüştür. Bununla birlikte Mapa XV. yüzyıla gelindiğinde birden bire bir sıçrama yaparak önemli bir sahil hâline geldi.¹⁴ Bu durum, kuvvetle muhtemel, Coppa'da olmayan uygun bir limanın burada bulunmasıyla ilgiliydi.¹⁵ Kent aynı zamanda Cenevizliler tarafından imar da edilmiştir ki XIX. yüzyıla kadar bu yapıların kalıntıları ayakta kalabilmiştir.¹⁶

Karadeniz sahillerindeki göze çarpan bir diğer Ceneviz kolonisi ise Sevastopolis'ti. Cenevizliler her ne kadar 1280'den sonra burada etkin olabilmişlerse de kısa zaman içerisinde yoğun bir ticaret hayatına adım attılar. Bir süre sonra Sevastopolis'te bir noterin kendisini göstermesi bu hızlı yükselişin hem bir sonucu hem de bir göstergesiydi. Bu değişimin en önemli nedeni kentin bir köle ticaret merkezi olarak öne çıkmasıydı. Gerçekten de Sevastopolis Kafkasya'nın Karadeniz sahillerindeki en büyük köle pazarına ev sahipliği yapıyordu. Buradaki Katolik kilisesine rahip olarak tayin edilen Peter bile kentten bahsettiği mektubunun odak noktasına buradaki köle ticaretini yerleştirmiş ve karşılaştığı manzaradan ötürü üzüntüsünü dile getirmiştir. Elbette bu şikâyetinin en önemli nedenlerinden birisi de Hristiyan kölelerin Memlûk köle tüccarlarına satılarak sonunda Müslüman olacakları yeni bir hayata adım atmalarından ileri geliyordu.¹⁷ Cenovalı kolonisi olarak gelişimine devam eden kente XIV. yüzyılda bir konsül atanmıştır.¹⁸

13 Coppa'nın ticari potansiyeli ve Cenevizlilerin etkinliklerine dair bk. E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s. 81-83, 96, 99; F. A. Ozova, "Çerkeso-İtal'yanskiye İstoriçeskiye Pereseçeniya i Paraleli", *Arheologiya i Etnologiya Severnogo Kavkaza*, Vıpusk 2, (2013), s. 147-148, 157; H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, (Unpublished PhD Thesis), Columbia University, Columbia 2014, s. 194, 201; S. P. Karpov, "The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, Vol. 8/1, (1993), s. 59. Coppa'daki idari düzene ilişkin ayrıca bk. M. Balard, "The Greeks of Crimea under Rule in the XIVth and XVth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 49, (1995), s. 26; I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 143.

14 E. D. Felitsın, "Nekotoriye Svedeniya o Srednevekovih Genuezskih Poseleniyah v Krımu i Kubanskoy Oblasti", *Kubanskoy Sbornik*, Tom 5, (1899), s. 17; E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s. 83-84; F. A. Ozova, "Çerkeso-İtal'yanskiye İstoriçeskiye Pereseçeniya i Paraleli", s. 157; I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 143.

15 Yu. A. Uzlov, kentin gelişimini stratejik hususiyetlerle izah ediyorsa da Coppa'nın hemen dibinde bulunan bir kentin birden bire yükselişinde bu izah bence yeterli değildir. Söz konusu değerlendirme için bk. Yu. A. Uzlov, "K Voprosu ob İtal'yanskoy Kolonizatsii Severnogo Priçernomor'ya", s. 35.

16 F. A. Ozova, "Çerkeso-İtal'yanskiye İstoriçeskiye Pereseçeniya i Paraleli", s. 157.

17 "Petri episcopi Sebastopolitani epistola ad archiepiscopos et episcopos Angliae", *Studien über Marino Sanudo den Aelteren*, F. Kunstman, München 1855, s. 817-818. Bu mektubun çevirisi ve değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade*, s. 195-196, 208.

18 I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 143; H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the*

Matrica, Coppa, Mapa ve Sevastapolis kentlerinin yanında Karadeniz'in Kafkasya sahilleri başka liman ve kasabaları ile de Cenevizlilere ev sahipliği yapıyordu. Bunlardan, Mapa'nın hemen güneyinde yer alan Ceneviz kaynaklarında Trinisise veya Chalolimen adları ile geçen (Osmanlı kaynaklarında Sucukkale, şimdiki ismi Novorissiysk) de görece önemli kolonilerden birisiydi ve buranın emtiası da balıktı.¹⁹ Chalolimen'in güneyindeki Mauro Laco veya Mavro Lako limanı ise bu sahillerin en uygun limanlarından birisi olarak Cenevizli denizcileri çekiyordu. Cenevizli tüccarlar bu koloni yoluyla bir yandan Çerkes ülkesiyle ve diğer taraftan Dağıstan'a kadar ulaşan hatta etkinlik kurmuşlardı.²⁰ Francesco Balducci Pegolotti'nin Pesce adıyla andığı bir başka liman ise yine Kuban'ın ağzına yakın bir noktada bulunuyordu. Kent, bu şekilde kaynaklara geçmiş olsa da doğal bir limana sahip olmamasından ötürü bölgedeki ticari etkinlikteki yeri sınırlı kalmıştır. Eldeki deliller kentin ticaret hayatının diğer Kafkasya kolonilerinde olduğu gibi daha çok balık ve deri üzerine şekillendiğine işaret eder.²¹ Francesco Balducci Pegolotti, Pesce'nin yanı sıra yakınlarında bulunan Chali Zichia ve Alba Zichia adlı iki Ceneviz kolonisinden daha bahseder. Ancak bu kolonilerin ticari etkinliği ile ilgili veri yoktur.²² Bu limanların yanında Kafkasya sahillerinde Santa Croce²³, Caci, Antonisi, Tanegia, Chiga, Choreca, Maura Zichia, Lodia, Porto de la Cos gibi limanlar da vardı. Ancak bunların ticaret hayatındaki etkinlikleri de yine sınırlı kalmıştır.²⁴

2. Kolonilerde Ticarî Yaşam ve Dış Dünya ile Bağlantıları

Cenevizlilerin 1290'a doğru iyice nüfuz kazandıkları ve yaklaşık 39 koloniyi barındıran Azak ile Sevastopolis arası²⁵ sahillerdeki limanların XIII ile XV. yüzyıllar arasındaki dönemde başlıca ticaret emtiası buğday ve çeşitli türde tahıl, kurutulmuş ve tuzlanmış balık, havyar, balmumu, bal, bakır, kereste, koyun derisi, tilki, sansar ve daha başka hayvan kürkleri, pamuklu kıyafetler, safran, işlenmemiş gümüş, şarap ve meyve, pamuklu kıyafetler, işlenmemiş pamuk, prinç, yağ, tütsü, hardal, çeşitli baharatlar, İtalyan işi kıyafet ve atlaslar, kadifeler, kilimler ve kılıçlardı.²⁶ Bunlardan özellikle

Black Sea Slave Trade, s. 195-196, 201.

- 19 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s. 84; F. A. Ozova, "Çerkeso-İtal'yanskiye İstoriçeskiye Pereseçeniya i Paraleli", s. 157.
- 20 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, agm., s. 84; F. A. Ozova, agm., s. 157.
- 21 Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, s. 55. Kentin ticarî faaliyetleri ile ilgili olarak bk. E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, agm., s. 84; S. P. Karpov, *İtal'yanskiye Morskiye Respubliki i Yujnoye Priçernomor'e*, s. 102.
- 22 Söz konusu kentler ile ilgili olarak bk. E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, agm., s. 84.
- 23 Agm., s. 84-85. Cenevizli noter Oberto di Salvo 1344'te burada çalışmıştır ki bu durum kentte önemli bir Ceneviz nüfusunun ve tüccar kesiminin olduğuna işaret eder. Bununla birlikte elde kentteki ticaret ve sosyal hayat ile ilgili bilgi yoktur. Bk. I. A. Khvorkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 142/562. dipnot.
- 24 F. E. de la Primaudaie, *Etudes sur le Commerce au Moyen Age Histoire du Commerce de la Mer Noire*, s. 235 vd.; E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, agm., s. 83 vd.; F. A. Ozova, "Çerkeso-İtal'yanskiye İstoriçeskiye Pereseçeniya i Paraleli", s. 157.
- 25 E. D. Felitsın, "Nekotoriye Svedeniya o Srednevekovih Genuevskih Poseleniyah v Krimu i Kubanskoy Oblasti", s. 6; F. A. Ozova, agm., s. 147.
- 26 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s. 91, 96; F. A. Ozova, agm., s. 150 vd.; Yu. A. Uzlov, "K Voprosu ob İtal'yanskoy Kolonizatsii Severnogo Priçernomor'ya", s. 35-36; R. Hryszko, "Genoese Colonies in the Black Sea Area. Their Role in the Transfer of Regional Products in the Late Middle Ages (the 14th-15th Centuries AD)", *Ten Centuries of Byzantine Trade (the 5th-15th Centuries)*, Kyiv 2012, s. 179-182.

buğday ticareti önemliydi. Zira artan nüfusunu besleyebilmek için Ceneviz'in Karadeniz havzasında en önem verdiği malların başında buğday geliyordu. Cenevizlilerin buğday ticaretinin %10 ila %15'i Karadeniz limanlarından sağlanıyorsa da²⁷ bunun ne kadarının Kafkasya sahillerinden karşılandığı tespit edilebilirlikten uzaktır. Bununla birlikte kimi belgelerde bu alımın miktarı ile ilgili detaylar korunmuştur. Mesela 1386'da Altın Orda Hanlığı ile yaşanan sıkıntılı bir anda Kefe'ye Karadeniz'in Kafkasya sahillerinden 5,8 ton buğday sevk edilmiştir.²⁸ Bu kapasite öyle görünüyor ki acil bir sevk ile ilgilidir ve bölge bunun çok üzerinde sevkiyatı yıl içerisinde yapabilecek bir kabiliyete sahipti. Ancak Francesco Balducci Pegolotti'nin bir beyanına bakıldığında²⁹ bu sahillerde satışı yapılan buğday düşük kaliteli bir buğdaydı.³⁰

Karadeniz'in doğu sahilleri Ceneviz ticareti açısından taşıdığı büyük öneme karşın güvenlik bakımından huzurlu yerler değildi. Nitekim bu kıyılardaki korsan faaliyetlerinin uluslararası bir sorun haline dönüşebilecek kadar yaygın olduğunu gösteren deliller vardır. Mesela Obero adlı bir İtalyan, Çerkes ve Tatarların saldırısına uğrayarak mallarını kaybetmişti. Bunun yanında Çerkes beyleri ile Cenevizliler arasında çatışmalara kadar varan bir takım anlaşmazlıklar da yine kayıtlara geçmiştir.³¹ Bu durum bölgeye giden Cenevizli tüccarları oradaki hâkimlerle anlaşma yapmaya zorluyordu. Mesela 1471'de konsül Philippo Chiavroia, Cenevizli tüccarlarla Zihii, yani Çerkesya ile Coppa beyleri arasında anlaşmanın bulunduğunu ifade eder.³² Bu anlaşmanın temelinde elbette Cenevizlilerin Çerkes beylerine ödedikleri vergi ve hediyeler bulunuyordu.³³ Ancak meselenin bir diğer tarafında ise bölgenin Cenevizliler yolu ile Avrupa malları ile tanışmış olmaları bulunuyordu. Bilhassa İtalyan, Fransız ve Flaman kıyafetlerinin bu bölge ahalisi tarafından rağbet gördüğü anlaşılmaktadır.³⁴ Bu ticaret arkeolojik verilerle de doğrulanmıştır. Mesela Kuban ırmağı boylarındaki Beloreçenkiye kurganında ele geçen kumaşlar arasında İtalyan mamülleri de vardı.³⁵ Diğer taraftan bölgedeki kazılarda ele geçen Uzak Doğu mamülleri de muhtemelen Ceneviz ve Venedik tüccarları tarafından

27 M. Balard, "Genes et la Mer Noire (XIII-XV siecles)", *Revue Historique*, T. 270/1, (1983), s. 41-42; S. P. Karpov, "The Grain Trade in the Southern Black Sea Region", s. 62; F. A. Ozova, agm., s. 151.

28 S. P. Karpov, agm., s. 65/38. dipnot.

29 Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, s. 54.

30 Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinden yapılan buğday ihracatı ile ilgili olarak bk. R. Hryszko, "Genoese Colonies in the Black Sea Area", s. 178.

31 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s. 97, 98, 126; M. Balard, *Genoise*, Vol. I, s. 157; S. P. Karpov, "New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392-1462)", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 49, (1995), s. 35, 38. Ayrıca bk. J. E. Dotson, "Safety Regulations for Galleys in Mid-fourteenth Century Genoa: Some thoughts on Medieval Risk Management", *Journal of Medieval History*, Vol. 20, (1994), s. 328.

32 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, agm., s. 98.

33 Bu ticaret hayatında Cenevizlilerin yerel beylere ödedikleri vergilerle alakalı olarak bk. E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, agm., s. 100, 105; Yu. A. Uzlöv, "K Voprosu ob İtal'yanskoy Kolonizatsii Severnogo Priçernomor'ya", s. 35.

34 R. N. Katsiya, "Ekonomičeskaya Ekspansiya Srednevekovoy Genui na Zapadnom Kavkaze", *İzvestiya Abhazskiy İnstıtut Yazıka, Literatırı i İstorii*, Tom XV, (1989), s. 53.

35 *Şedevri Drevnego İskusstva Kubani / Art Tresures of Ancient Kuban*, Nauçniye Redaktırı Kataloga A. M. Leskov i V. L. Lapuşnyan, Moskva 1987, s. 20. Daha başka örnekler için bk. A. G. Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennim Soltsem*, s. 103, 107-108.

-doğrudan veya dolaylı olarak- bu bölgelere ulaştırılıyordu.³⁶ Bunun bir yönü, Altın Orda Hanları ile Cenevizliler arasındaki ilişkilerin bozulduğu durumlarda bu limanların alternatif bir merkez haline gelerek Uzak Doğu mallarının Ceneviz gemilerine yüklenmesi ile ilgiliydi.³⁷ Elimizde bu malların Kafkasyaya İtalyan tüccarlar tarafından sevk edilmesine ilişkin bir örnek yoktur. Bununla birlikte kaynaklarda İtalyanların Kafkasyadaki karayollarını ticaret maksadı ile kullandıklarına işaret eden kimi örnekler vardır. Mesela Tana merkezli ticaret yapan Pietro Sternello adlı bir Venedikli tüccar 7.500 düka değerindeki keten ve yün kumaşlarını Kafkasya ipeklileriyle değişmek üzere 1391'de Kafkasyaya yönelmiş ve bunu 1393'te de tekrarlamıştı.³⁸ Pietro'nun bu yolculuğunun bir benzerinin Cenovalı bir tüccar için de geçerli olup olmadığını söylemek bizim için erken bir yargı olur. Ancak bu konuda özel bir inceleme benzer bir gayretin ortaya konduğuna dair deliller veya ipuçları sağlayabilir.

Karadeniz'in doğu sahillerinde yapılan ticaretin en çok kâr getirdiği ürünlerin başında balmumu geliyordu. Dahası bu ticaretin boyutu da oldukça yüksekti. Mesela 1437'de Sevastopolis limanına ticaret için gelmiş Venedikli bir tüccar Constantinopolis'e 157 kilo balmumu ile dönmüştü.³⁹ Tüccarın bu ticaret neticesinde büyük bir kara kavuştuğu muhakkaktır. Ancak yine de bölgenin en karlı ticaret unsuru köleydi.⁴⁰ Kafkas köleleri genellikle, Karadeniz'in doğu limanlarının ardından önce Karadeniz'deki Ceneviz ticaretinin merkezi olan Kefe'deki köle pazarına sürülüyor, burada ikinci kez pazarlandıktan sonra Orta Doğu veya Avrupa'ya gönderiliyorlardı.⁴¹ Kafkasyalı köleler arasında bilhassa Çerkesler önemli bir yekûn tutuyordu. Belgeler üzerine yapılan incelemeler XIII. yüzyılın sonlarında Kefe'de satışı yapılan Kafkasya menşeli kölelerin %44'ünün Çerkes olduğunu göstermiştir. Onları %23'lük bir oranla Lezgiler ve %11 oranı ile Abazalar takip ediyordu.⁴² Kafkasyalılar ilerleyen yıllarda da köle pazarlarında rağbet gören insanlar olmaya devam ettiler. Hatta Altın Orda Hanlığı'ndaki iç karışıklıklardan ötürü Tatar adı ile anılan Kıpçak, Bulgar ve diğer unsurların köle pazarlarına sevk edildiği 1359-1363'deki istatistikte bile %10 gibi bir dilimle kendilerini gösterdiler. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Kafkasya menşeli insanların köle pazarındaki istatistiği yeniden yükselişe geçti.⁴³ Karadeniz'deki köle ticaretinde Kafkasya menşeli kölelerin -bazı dönemde oranları

36 Bu değerlendirme ile ilgili olarak bk. F. A. Ozova, "Çerkeso-İtal'yanskiye İstoriçeskiye Pereseçeniya i Paraleli", s. 152, 155.

37 Bu hususta Emanov'un değerlendirmelerine bk. A. G. Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennim Solntsem*, s. 45/5. dipnot, 142.

38 A. M. Stahl, "Where the Silk Road Met the Wool Trade", *Crusading and Trading between West and East, Studies in Honor of David Jacoby*, ed. S. Menache, B. Z. Kedar and M. Balard, Routledge Taylor and Francis Group, London 2019, s. 359-360.

39 T. Beradze, "Genuezskaia Torgovaya Faktoriya v Sevastopole-Tshomi/Tshumi", s. 194.

40 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s. 91.

41 E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, agm., s. 91; M. Balard, *La Romanie Genoise (XIIIe debut XVe siecle)*, Vol. II, Genova 1978, s. 792. Kefe'nin bölgenin adeta bir antreposu olarak vazife görmesi Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Nitekim bu kent, Çerkes ve Abazya sahilleri ile daha başka limanlardan gelen malların toplandığı, ardından da İstanbul'a gönderildiği bir limandı. Bk. H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C I, çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 337-338.

42 M. Balard, *Genoise*, Vol. I, s. 291; I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 441; H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade*, s. 170-171.

43 H. Barker, *age.*, s. 177, 197-198. Köle pazarlarında Altın Orda Hanlığı'nı teşkil eden nüfusun varlığı doğrudan iç savaşla ilgiliydi. Nitekim 1381'de Toktamış'ın Hanlık idaresini eline geçirmesinden sonra köle pazarlarında Tatar ve Moğol adları ile kaydedilen insanların sayısında radikal bir düşüş yaşanmıştır. Benzer süreç kendisini Edige'y in idaresi zamanında da

azalmakla birlikte genel olarak- çokluğunun birinci nedeni onlara gösterilen rağbet ile ilgiliydi. Noter belgeleri üzerinde yapılan incelemeler, Çerkes kölelerin erkek ve kadın olarak daha çok 10 ila 15 yaş arasında pazara girdiklerine ve genellikle 300 ila 500 asper, yani gümüş cinsinden paraya satıldıklarını göstermektedir.⁴⁴ Mesela 7 Kasım 1289'da 11 yaşında bir Çerkes oğlan 500 asperle satılırken bir sene sonra on yaşında bir başka Çerkes oğlan 475 asperle satılmıştır.⁴⁵ Ancak diğer kölelerin fiyatlarının bu kadar olmadığı görülür. Bu konuda dikkat çekici bir örnek 1439'daki bir gemideki 150 köleden oluşan bir guruptur ki bunların değeri 16.125 asper olarak hesap ediliyordu. Bu kişi başına ortalama 107 asperle tekabül eder. Aynı yıllardaki bir diğer satışta da bu istatistik korunmuştur.⁴⁶ Diğer taraftan Çerkeslerin yanında Kafkasyadaki diğer unsurların da köle piyasasında rağbet gördüğü anlaşılır. Nitekim Macar asıllı Paul adlı bir erkek köle 130 asperle satılırken aynı yaşta Venali adlı bir Abaza yaklaşık dört kat fazla bir fiyata, 500 asperle alıcı bulmuştu.⁴⁷ Bu konuda yapılacak daha özel bir inceleme ile sayısını daha da artırabileceğimiz bu örnekler, Kafkasyalı kölelerin, bilhassa da Çerkeslerin köle piyasasında en çok rağbet gösterilen kimseler olduklarına işaret eder.⁴⁸

Kafkas menşeli kölelerin piyasada çokluğunun ikincil bir nedeni ise bölgede köle ticaretinin alalade bir iş, bir eylem olarak görülmesinden ileri geliyordu. Burada satılan kölelerin önemli bir kısmı aileleri tarafından satılan çocuklardan oluşuyordu. Mesela Sultaniyeli Johannes, Çerkeslerin evlatlarını alalade bir eşya gibi sattıklarını anlatılırken aynı dönemde yaşamış bir başkası, Johann Schiltberger de benzer bir bilgi paylaşır.⁴⁹ Yine ahali küçük gruplar hâlinde komşu bölgelere sızarak çocukları veya daha büyük yaştaki insanları köle olarak satmak üzere kaçırıyorlardı. Mesela Sultaniyeli Johannes Çerkeslerden bahsettiği satırlarında “Bir köyden çıkıp da başka bir köye gider,

gösterir. Toktamış ve Edigey döneminin köle pazarlarındaki etkinlikle ilişkisine dair bk. H. Barker, *age.*, s. 183.

- 44 M. Balard, *Genoise*, Vol. I, s. 293; E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, “Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze”, s. 93.
- 45 D. Quirini-Poplawska, “The Venetian Involvement in the Black Sea Slave Trade (Fourteenth to Fifteenth Centuries)”, *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000-1500 ce)*, ed. R. Amitai and C. Cluse, Brepols Publishing, Turnhout 2017, s. 266.
- 46 Agm., s. 268-269.
- 47 M. Balard, *Genoise*, Vol. I, s. 296. Söz konusu Macarlar, Kuma ırmağı civarında yurt tutmuş, Hazarlar zamanında İtil boylarındaki anavatanlarından Kafkasya'ya sarkmış Macarlardı. Bk. A. G. Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennim Solntsem*, s. 260; H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade*, s. 199. Söz konusu Macar boyu ile ilgili olarak bk. A. T. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 274.
- 48 1459'da hizmetlisi tarafından Giovanni di Cosimo de Medici'ye gönderilen bir bilgi notunda 17-18 yaşındaki bir Çerkes kızı ile ilgili bir not dikkat çekicidir. Burada mektubu yazan kişi Çerkes kızının yüzünün pek de güzel olmamasına karşın vücudunun güzel ve canlı olduğunu münasip ifadelerle dile getirmektedir. Bk. I. Origo, “The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Century”, *Speculum*, Vol. 30/3, (1955), s. 337. Bununla birlikte Rus kölelerin daha büyük rağbetle karşılandıkları bir gerçektir. Köle pazarlarında Rusların gördüğü rağbete ilişkin bk. M. D. Poluboyarinova, *Russkiye Lyudi v Zolotoy Orde*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1978, s. 39.
- 49 A. T. Özcan, “Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/55, (2014), s. 147; *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Narrative of Bavaria, in Europe, Asia and Africa 1396-1427*, Translated by J. Buchan Tefler, Printed for Hakluyt Society, London 1900, s. 50. Ayrıca bk. I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*, s. 443; E. S. Zevakin ve N.A. Pençko, “Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze”, s. 93; I. Origo, agm., s. 326; N. di Cosmo, “Mongols and the Merchans on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts”, *Mongols, Turks and Others*, ed. R. Amitai, M. Biran, Brill Publishing, Leiden 2005, s. 398-399; H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade*, s. 193-194.

kızları ve erkekleri kaçırlar, ya da yapabiliyorlarsa çalar ve deniz kıyısındaki tüccarlara satarlar” derken⁵⁰ işte bu ticaret hayatına gönderme yapar.

Bu ticaretle ilgili olarak elbette pek çok ilgi çekici ve hüzünlü hadise de kaynaklarda yer bulmuştur. Mesela 1455’te Kafkasya’dan satın alınan 24 Abhaz kadın ve çocuklardan oluşan köleden 8’i Sakız adasına giderken, henüz seyir hâлиндelerken hayatlarını kaybetmişlerdir.⁵¹ Hayatları kurtulanların ise muhtemelen sonu çocuklarından ayrılmak oldu. Gerçi bu konuda şanslıları da vardı. Mesela XIII. yüzyılın sonlarında Cressana adlı bir Bulgar kadın Manuel ve Potame adlı iki oğlu ile birlikte Tanalı Niketas adlı birine satılmışlardır.⁵² Birarada olmak elbette bir şanslı belki, ancak muhtemelen bu son satılışları da değildi. Hüzünlü olayları bir tarafa bırakıp sonu iyi biten yaşanmışlıklara odaklanacak olursak bunlardan birisi Stella ailesinin kölesi olan genç Çerkes köle Magdalena ile ilgilidir. Vaftiz edildikten sonra Magdalena adını alan bu kız, gönlünü kaptırdığı din adamı Albertus ile 1443’te kaçarak Ferrara’ya yerleşmiş ve Ceneviz hükümetinin bütün ısrarlarına karşın birkaç ay bir arada yaşamışlardır.⁵³ Akıbetleri belli değildir, ancak teslimlerine ilişkin bir belge olmamasından ötürü, bu kaçak aşıklar için güzel bir son düşlemek mümkün görünmektedir.

Karadeniz’deki köle ticaretinde en etkili güç olan Cenevizliler, köleleri sadece Avrupa’ya değil, Mısır’a da satıyorlardı. Memlûk Sultanlığı ile köle ticareti hususunda anlaşma içindeki Cenevizli bu tüccarların⁵⁴ etkinlikleri Avrupa’daki kimi dini çevreler tarafından memnuniyetsizlikle karşılanacak boyuta da ulaşıyordu. Mesela yukarıda da kendisinden bahsedilen, Vatikan tarafından Sevastopolis’e atanmış İngiliz asıllı rahip Peter bölgede karşılaştığı manzaradan dehşete düşmüştü.⁵⁵ Bu rahatsızlığın temelinde kölelerin sonunda İslamı benimseyecekleri bir yolculuğa çıkmaları önemli bir etkense de yapılan satışın ulaştığı boyut dikkat çekicidir. M. Balard’ın incelemeleri XIV. yüzyılın sonlarında *Hazarya Ofisi*’nin⁵⁶ merkezi olan Kefe’de yıllık ortalama 1500 köle satışının yapıldığına işaret etmektedir.⁵⁷ Bu sayı, hiç şüphesiz Venedik, Pisa, Memlûk, Musevi, Türk ve Moğol tüccarlarının satışıyla daha da artıyordu. Nitekim bunlardan Memlûk tüccarları sadece Kefe ve diğer Kırım limanlarında değil, Karadeniz’in doğu sahillerinde de faaliyet gösteriyorlardı.⁵⁸ Bu etkinliğin

50 A. T. Özcan, “Timur’un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar”, s. 147.

51 H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade*, s. 228, 233.

52 J. Pahlitzsch, “Slavery and the Slave Trade in Byzantium in the Palaeologan Period”, *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000-1500 ce)*, ed. R. Amitai and C. Cluse, Brepols Publishing, Turnhout 2017, s. 173.

53 S. P. Karpov, “New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area”, s. 41.

54 Cenevizli tüccarlarla Mısır arasındaki köle ticareti ilişkilerine dair bk. S. P. Karpov, “Rabotorgovlya v Yujnom Priçernomor’e v Pervoy Polovine XV v.”, *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom 46, (1986), s. 141-142; E. D. Felitsin, “Nekotoriye Svedeniya o Srednevekovih Genuezskih Poseleniyah v Kırımı i Kubanskoy Oblasti”, s. 3; E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, “Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze”, s. 91-92.

55 “Petri episcopi Sebastopolitani epistola ad archiepiscopos et episcopos Angliae”, s. 817-818. Bu mektubun bir kısmının çevirisi için bk. H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade*, s. 195-196. Daha başka örnekler için bk. I. Origo, “The Domestic Enemy”, s. 326, 327; *Assays from the History of Georgia Abkhazia*, s. 154; A. T. Özcan, “Bartholomaeus de Jano’nun Türklerle İlgili 1438 Tarihli bir Mektubu”, *Tarih Dergisi*, S 55/I, (2012), s. 98-99.

56 *Officium Gazariae*, yani “Hazarya Ofisi” Karadeniz’deki Ceneviz ticaretinin kurumsal adıydı.

57 M. Balard, *Genoise*, Vol. II, s. 800; M. Balard, “Genes et la Mer Noire”, s. 45.

58 S. Tsugitaka, “Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study”, *Mamluk Studies*

neticesinde Memlûk Sultanlığı neredeyse her yıl -Osmanlıların Constantinopolis ve Kefe'yi feth edip de Karadeniz'i bir iç deniz haline getirdikleri döneme kadar- bu bölgeden önemli miktarda köleyi ülkesine çekmiştir. Mesela bir keresinde, 1379'daki bir alımda 2.000 köle Mısır'a sevk edilmiştir.⁵⁹ Bu köleler bilindiği üzere sonradan Memlûk Sultanı da olabiliyorlardı ki Kefe'de satışı yapıldıktan sonra Mısır'a götürülen ve ilerleyen yıllarda Memlûk Sultanlığı tahtına çıkan Berkuk, Melik Eşref İnal ile daha pek çok sultan Çerkes asıllıydı.⁶⁰ Yine Barsbay da Kafkas kökenliydi ve onun Sultan olmasından sonra iki kardeşi bir şekilde Kafkasyadaki memleketlerinden çıkararak ağabeylerinin yanına geldiler. Barsbay'ın doğduğu topraklara hasreti, daha doğrusu akrabalarına tutkusu bununla da bitmedi. Nitekim bir süre sonra daha başka akrabalar da yanlarında küçük yaşta bir çocukla, yani gelecekte Şam valisi olacak olan Seyfeddin Sudun ile birlikte geldiler.⁶¹ Bu hadiseler romantik olmanın yanında imkânı olan kimselerin Kafkasyadaki kökleri ile bağlarını koparmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu güçlü bağ sadece Mısır'a gidenler tarafından da paylaşılmıyordu. Nitekim Sultaniyeli Johannes, Çerkeslerden satın alınarak İtalya'ya götürülen bir çocuğun zaman içerisinde kilise hiyerarşisinde yükseldiğinden ve sonrasında Çerkesya'ya gelerek burada başpiskopos olarak görev yaptığından bahseder.⁶² Bu kişi herhalde XIV. yüzyılın ilk yarısında Matrica piskoposluğunda bulunmuş Jean de Ziquia, yani Çerkesyalı Jean adlı din adamıdır.⁶³

Cenevizlilerin Karadeniz kıyılarındaki ticari etkinlikleri XIV. yüzyılın başlarından itibaren zayıflamaya başladı. Ancak bu haliyle bile ticaret, yoğunluğunu koruyordu. Asıl kırılma Moğol Hanlığı dâhilindeki sorunların iyice kendini göstermesinden sonra vuku buldu. Yine de bu haliyle bile etkin bir ticaret hayatı varlığını sürdürüyordu. Ancak 1370'den sonra Moğol dünyasındaki kriz derinleştğinde bundan Kafkasya'nın kıyı kolonileri de nasibini aldı. Elde istatistikî veriler bulunmadığı için bu krizin boyutlarını göstermek mümkün değildir. Buna mukabil İtalyanların XV. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'nın iç mıntıklarını terk etmeye başlamaları⁶⁴ yaşanan krizin Kafkasyada yarattığı dönüşüme ışık tutar.⁶⁵ Ancak bu hâli ile bile varlıklarını sürdürebilen koloniler,

Review, Vol. 10/1, (2006), s. 144-145; *Assays from the History of Georgia Abkhazia*, s. 155.

59 I. Origo, "The Domestic Enemy", s. 326; M. Balard, "Genes et la Mer Noire", s. 45; Yu. A. Uzlov, "K Voprosu ob İtal'yanskoy Kolonizatsii Severnogo Priçernomor'ya", s. 36.

60 W. J. Fischer, "Ascensus Barcoch (I) A Latin Biography of the Memlûk Sultan Barquq of Egypt (D.1399) Written by the B. de Mignanelli in 1416", *Arabica*, VI/I, (1959), s. 64; Y. Frenkel, "Some Notes Concerning the Trade and Education of Slave Soldiers During the Mamluk Era", *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000-1500 ce)*, ed. R. Amitai and C. Cluse, Brepols Publishing, Turnhout 2017, s. 200-201; S. Tsugitaka, "Slave Traders and Karimi Merchants", s. 145. Çerkes kölelere dair ayrıca bk. Bala(rd), "Çerkesler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C III, İstanbul 1981, s. 380.

61 Y. Frenkel, agm., s. 204.

62 A. T. Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adli Eserinden Bazı Parçalar", s. 148.

63 J. Richard, "Les Missions au Nord de la Mer Noire (XIIIe-XVe Siecles)", *Il Codice Cumanico e il Suo Mondo*, ed. P. Schreiner - F. Schmieder, Roma 2005, s. 243.

64 D. Jacoby, "Oriental Silks Go West: A Declinin Trade in the Later Middle Ages", *Islamic Artifacts in the Mediterranean World: Trade, Gift, Exchange and Artictic Transfer*, ed. G. Wolf - C. Arcangeli, Venice 2010, s. 92-93; P. Wing, "Rich in Goods and Abounding in Wealth' The Ilkhanid and Post Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial life at Tabriz 1250-1400", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, ed. J. Pfeiffer, Brill Publication, Leiden 2014, s. 316-317.

65 E. Kılıç bundan farklı bir kanaat ortaya koymuştur. Bk. E. Kılıç, *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi*, s. 327-328.

Osmanlıların 1454'te Sevastopolis'i yakıp yıkmaları ve 1475'te Kefe'nin ve diğer Kırım kolonilerinin zaptına kadar hayatta kalmayı başardılar.⁶⁶

Sonuç

1260'lı yıllar Cenevizli tüccarlar için Karadeniz'deki ticaretlerinde bir dönüm noktası olmuştu. Nitekim 1261'de Bizans İmparatorluğu ile imzaladıkları Nif anlaşması ile, Karadeniz havzasında yaptıkları ticarete elde ettikleri malları Akdeniz'e çıkarmaya hak kazanırlarken 1266'da bu sefer Altın Orda Hanı Mengü Timur'dan aldıkları ayrıcalıklarla Kırım'da henüz küçük bir kasaba olan Kefe'de bir koloni kurma imtiyazını elde ettiler. Kefe'nin XIII. yüzyıl boyunca büyümesi ve XIV. yüzyıla gelindiğinde bölgenin en önemli şehirlerinden birisi olması, aslında Ceneviz'in de bölgedeki gücünün bir sembolü gibidir.

Cenevizlilerin Karadeniz ticaretindeki ağırlık noktası Kefe ve çevresindeki alan, bir başka deyişle Kırım olsa da Karadeniz'in doğu sahilleri de onların Karadeniz ticaretinde önemli bir yer tutuyordu. Matrica, Coppa, Mapa, Sebastopol, Cholimen, Mauroloco, Pesce, Chali Zichia, Alba Zichia ve daha pek çok irili ufaklı kent ve liman, kurutulmuş balık, balmumu ile bilhassa köle ticaretinde öne çıkıyor, aynı zamanda niteliği düşük olmakla birlikte buğday da tedarik yerleri görevi üstleniyordu. Diğer taraftan Cenevizli tüccarlar için bu alanlar ürünlerini pazarlayabilecekleri sahalardı. Dolayısıyla XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyıl ortalarına varıncaya kadar 200 yıllık bir dönemde Cenevizliler için bu sahiller asla vazgeçemeyecekleri birer ticaret kapısı özelliği gösteriyorlardı.

Cenevizlilerin Karadeniz'in Kafkasya sahillerindeki ticareti yürütmesi ve devamlılığını sağlamasında bölgedeki yerel güçlerle işbirliği son derece önemliydi. Elbette Cenevizlilerin genel olarak Karadeniz'de tutunmalarının en önemli nedeni Altın Orda Hanları ile kurdukları iyi ilişkilerdi. Hatta Cenevizlilerin Cengizlilerle ilişkilerinin kötü bir seyir aldığından bundan zararlı çıktıklarını gösterir pek çok veri vardır. Bununla birlikte Altın Orda egemenliğinin Kafkasya'nın zorlu coğrafi şartları karşısında sınırlandırılması Cenevizlilerin bu sahillere daha farklı yaklaşımlarını da beraberinde getiriyordu. Altın Orda Hanları ile yaşadıkları sıkıntılı zamanlarda veya Hanlığın iç karışıklık içine düştüğü yıllarda Karadeniz'in Kafkasya sahilleri Kefe'ye alternatif birer liman haline gelerek Cenevizlilere doğunun ticaret yollarını açan alternatif kapılar özelliği gösteriyordu.

66 S. P. Karpov, *İtal'yanskiye Morskiye Respubliki i Yujnoye Priçernomor'e*, s. 104; *Assays from the History of Georgia Abkhazia*, s. 158-159, 169; R. S. Lopez, "Market Expansion: The Case of Genoa", *The Journal of Economic History*, Vol. 24/4, (1964), s. 458.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, J.L., *Before European Hegemony The World System A.D. 1250-1350*, Oxford University Press, New York 1989.
- Assays from the History of Georgia Abkhazia*, ed. J. Gamakharia, T. Beradze, T. Gvantseladze, Ministry of Education and Culture of Abkhazia, Tbilisi 2011.
- Bala(rd), M., "Çerkesler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C III, İstanbul 1981, s. 375-386.
- Balard, M., "Genes et la Mer Noire (XIII-XV siecles)", *Revue Historique*, T. 270/ 1, (1983), s. 31-54.
- _____, "The Greeks of Crimea under Rule in the XIVth and XVth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 49, (1995), s. 23-32.
- _____, *La Romanie Genoise (XIIe debut XVe siecle)*, Vol. I, Genova 1978.
- _____, *La Romanie Genoise (XIIe debut XVe siecle)*, Vol. II, Genova 1978.
- Barker, H., *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, (Unpublished PhD Thesis), Columbia University, Columbia 2014.
- Beradze, T., "Genuezkaya Torgovaya Faktoriya v Sevastopole-Tshomi/Tshumi", *Oçerki iz İstorii Gruzii Abhaziya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, İzdatel'stvo İntelekti, Tbilisi 1009, s. 192-200.
- Boçarov, S. G. - A. G. Sitdikov, "Vzaimootnoşeniya Mongol'skogo Gosudarstva i Genuezskoy Respubliki v XIII-XIV vv.", *Drevniye Kul'turi Severnogo Kitaya, Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*, Tom II, Beijing 2015, s. 693-697.
- Boçarov, S. G., "İstoriçeskaya Geografiya Krımskih Territoriy Genuezskoy Gazarii", *Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda*, Tom 2, Pod Redaktsiyey S. G. Boçarova i A. G. Sitdikova, Kazan 2019, s. 741-770.
- Cosmo, N. di, "Mongols and the Merchans on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks and Others*, ed. R. Amitai, M. Biran, Brill Publishing, Leiden 2005, s. 391-424.
- Diplomatarium Veneto-Levantinum sive Acta et Diplomata res Venetes Graecas Levantis Illustrantia 1300-1350*, Venetiis 1880.
- Dotson, J. E., "Safety Regulations for Galleys in Mid-fourteenth Century Genoa: Some thoughts on Medieval Risk Management", *Journal of Medieval History*, Vol. 20 (1994), s. 327-336.
- Dörrie, H., "Drei Texte Geschichte der Ungarn und Mongolen", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, No. 6, (1956), s. 125-202.
- Emanov, A. G., *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennim Solntsem, Kafa v Mirovoy Torgovle XIII-XV Vekov*, Aleteyya İzdatel'stvo, Sankt-Peterburg 2018.
- Felitsın, E. D., "Nekotoriye Svedeniya o Srednevekovih Genuezskih Poseleniyah v Krımu i Kubanskoy Oblasti", *Kubanskoy Sbornik*, T. 5, (1899), s. 1-32.
- Fischer, W.J., "Ascensus Barcoch (I) A Latin Biography of the Memlûk Sultan Barquq of Egypt (D.1399) Written by the B. de Mignanelli in 1416", *Arabica*, Tom. VI/I, (1959), s. 57-74.
- Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge 1936.
- Frenkel, Y., "Some Notes Concerning the Trade and Education of Slave Soldiers During the Mamluk Era", *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000-1500 ce)*, ed. R. Amitai and C. Cluse, Brepols Publishing, Turnhout 2017, s. 187-212.
- Grigor'yev, A. P. - V. P. Grigor'yev, *Kollektsiya Zolotoordımskih Dokumentov XIV Veka iz Venetsii*, İzdatel'stvo S. Petersburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 2002.

- Hryszko, R., "Genoese Colonies in the Black Sea Area. Their Role in the Transfer of Regional Products in the Late Middle Ages (the 14th-15th Centuries AD)", *Ten Centuries of Byzantine Trade (the 5th-15th Centuries)*, Kyiv 2012, s. 177-189.
- İnalçık, H., *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C I, çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2000.
- Jacoby, D., "Marco Polo, His Close Relatives and His Travel Account: Some New Insights", *Mediterranean Historical Review*, Vol. 21/2, (2006), s. 193-218.
- _____, "Oriental Silks Go West: A Decline in Trade in the Later Middle Ages", *Islamic Artifacts in the Mediterranean World: Trade, Gift, Exchange and Arctic Transfer*, ed. G. Wolf – C. Arcangeli, Venice 2010, s. 87-98.
- Karpov, S.P., "New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392-1462)", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 49, (1995), s. 33-41.
- _____, *Putyami Srednevekovih Morehodov, Çernomorskaya Navigatsiya Venetsianskoy Respubliki v XIII-XV vv.*, Moskva 1994.
- _____, "Rabotorgovlya v Ujnom Priçernomor'e v Pervoy Polovine XV v.", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom 46, (1986), s. 139-145.
- _____, "The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, Vol. 8/1, (1993), s. 55-71.
- _____, *İtal'yanskiye Morskiye Respubliki i Ujnoye Priçernomor'e v XIII-XV vv.: Problemy Torgovli, İzdatel'stvo MGU*, Moskva 1990.
- Katsiya, R. N., "Ekonomiçeskaya Ekspansiya Srednevekovoy Genui na Zapadnom Kavkaze", *İzvestiya Abhazskiy Institut Yazıka, Literaturı i İstorii*, Tom XV, (1989), s. 38-62.
- Khvalkov, I. A., *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*, (Unpublished PhD Thesis), History and Civilization of the European University Institute, Florence 2015.
- Kılıç, E., *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.
- Kim, H., "The Unity of the Mongol Empire and Continental Exchanges over Eurasia", *Journal of Central Eurasian Studies*, I, (2009), s. 15-52.
- Lopez, R. S., "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents", *The Journal of Economic History*, Vol. 3/2, (1943), s. 164-184.
- _____, "Market Expansion: The Case of Genoa", *The Journal of Economic History*, Vol. 24/4, (1964), s. 445-464.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, C I, çev. I. Ergüden, C II, çev. Z. Z. İlkelen, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.
- Origo, I., "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Century", *Speculum*, Vol. 30/3, (1955), s. 321-366.
- Ozova, F. A., "Çerkeso-İtal'yanskiye İstoriçeskiye Pereseçeniya i Paraleli", *Arheologiya i Etnologiya Severnogo Kavkaza*, Vıpusk 2, (2013), s. 139-171.
- "Özbek Han'ın Azak'taki Venedikli Tüccarlara Verdiği Yarlık (9 Ekim 1332)", *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, çev. A. M. Özyetgin – İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 91-93.
- Özcan, A. T., "Bartholomaeus de Jano'nun Türklerle İlgili 1438 Tarihli bir Mektubu", *Tarih Dergisi*, S 55/I, (2012), s. 81-106.
- _____, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/55, (2014), s. 121-162.
- _____, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

- “Petri episcopi Sebastopolitani epistola ad archiepiscopos et episcopos Angliae”, *Studien über Marino Sanudo den Älteren*, F. Kunstman, München 1855.
- Quirini-Poplawska, D., “The Venetian Involvement in the Black Sea Slave trade (Fourteenth to Fifteenth Centuries)”, *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce)*, ed. R. Amitai and C. Cluse, Brepols Publishing, Turnhout 2017, s. 255-298.
- Pahlitzsch, J., “Slavery and the Slave Trade in Byzantium in the Palaeologan Period”, *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce)*, ed. R. Amitai and C. Cluse, Brepols Publishing, Turnhout 2017, s. 163-184.
- Poluboyarinova, M.D., *Russkiye Lyudi v Zolotoy Orde*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1978.
- Primaudaie, F. E. de la, *Etudes sur le Commerce au Moyen Age Histoire du Commerce de la Mer Noire et les Colonies Genoises de la Krimée*, Paris 1848.
- Richard, J., “Les Missions au Nord de la Mer Noire (XIIIe-XVe Siecles)”, *Il Codice Cumanico e il Suo Mondo*, ed. P. Schreiner – F. Schmieder, Roma 2005, s. 231-246.
- Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Z. Kılıç, Kitap Yayınları, İstanbul 2010.
- Stahl, A. M., “Where the Silk Road Met the Wool Trade”, *Crusading and Trading between West and East, Studies in Honor of David Jacoby*, ed. S. Menache, B. Z. Kedar and M. Balard, Routledge Taylor and Francis Group, London 2019, s. 351-364.
- Şedevrı Drevnego İskusstva Kubani / Art Tresures of Ancient Kuban, Nauçniye Redaktori Kataloga A. M. Leskov i V. L. Lapuşnyan, Moskva 1987.
- The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Narrative of Bavaria, in Europe, Asia and Africa 1396–1427*, Translated by J. Buchan Tefler, Printed for Hakluyt Society, London 1900.
- Tsugitaka, S., “Slave Traders and Karimi Merchants durign the Mamluk Period: A Comparative Study”, *Mamluk Studies Review*, Vol.10/1, (2006), s. 141-156.
- Uzlov, Yu. A., “K Voprosu ob İtal'yanskoy Kolonizatsii Severnogo Priçernomor'ya (XIII-XV)”, *Historical Sciences*, Vol. 11, (2017), s. 34-37.
- Wing, P., “‘Rich in Goods and Abounding in Wealth’ The Ilkhanid and Post Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial life at Tabriz 1250-1400”, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, ed. J. Pfeiffer, Brill Publishing, Leiden 2014, s. 302-320.
- Zevakin, E. S. – N. A. Pençko, “Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze v XIII i XV vv.”, *İstoriceskiy Zapiski*, T. 3, (1938), s. 72-129.